

NIEUWSBRIEF 111

Een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge, ISSN 1382-1962, december 2004

Van het bestuur

Gerrit Jan de Rook, bestuurslid van de stichting in de beginperiode en fanatiek boekenverzamelaar merkte enige tijd geleden op dat een eerbetoon aan Emile Puettmann op zijn plaats zou zijn. Emile was een van de oprichters van onze stich-

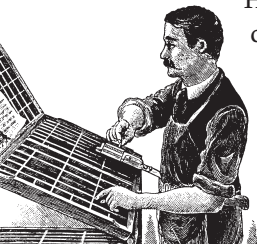
ting en jarenlang voorzitter. Bovendien was hij een begenadigd boeken- en prentenmaker. Het bestuur heeft gemeend hieraan een passende vorm te geven door de instelling van een Emile Puettmann prijs.

Een deskundige jury heeft op de eerste dag van de Boekkunstbeurs alle stands van margedrukkers bezocht en vervolgens het bestuur geadviseerd. En zo kon tijdens de jaarvergadering op zondag 21 november Peter Lazarov wor-

den verrast met het bericht dat hij werd aangewezen als de eerste prijswinnaar. Naast een hartelijk applaus van de aanwezigen ontving Peter een door de familie Puettmann ter beschikking gestelde wisselprent van Emile en honderd euro die diezelfde dag nog besteed moest worden bij collegae margedrukkers.

Tijdens de jaarvergadering werd ook stilgestaan bij de publiciteit rond de Boekkunstbeurs. Evenals vorige jaren is een honderdtal persberichten verstuurd, ongeveer 5000 flyers zijn verspreid en op vele plaatsen in het land zijn door Martijn van der Griendt vervaardigde affiches opgehangen. Besloten werd het volgende jaar alle aangeslotenen affiches toe te sturen, met het verzoek deze op te hangen. Allerwegen werd de beurs als bijzonder succesvol beschouwd. Veel lof was er voor de ongeveer dertig boekkunstenaars die hun werk lieten zien. Het aantal bezoekers neemt jaarlijks toe en dit jaar was er een record aantal standhouders van ongeveer 40.

Helaas eindigde de beurs voor Gerjan Heij van de Catharijne Pers heel onfortuinlijk. Bij het inladen van de tentoongestelde miniatuurboeken viel hij een breuk in zijn pols. Het duurde uren voordat hij tussen geblesseerde voetballers en huisvrouwen met verbrandde

ledematen, in het gips naar Velp kon afreizen. Het gips is er inmiddels af en hij kan binnenkort weer aan de slag met het vervaardigen van miniatuurboeken. Wij wensen hem veel sterkte met het verdere herstel.

Tijdens de beurs heeft een groot aantal aangeslotenen de recent verschenen publicaties De toekomst van ons grafisch verleden en de catalogus Mooi Marginaal opgehaald. De komende weken zullen in een paar grotere steden de boekwerken bij aangeslotenen worden bezorgd. De overigen kunnen t.z.t. de exemplaren per post tegemoet zien. Wij vragen hiervoor begrip. De verzending doet anders een te grote aanslag op de financiën van de stichting. Ziet U erg uit naar de publicaties dan kunt U ze ophalen bij Boekwinkel Minotaurus in Amsterdam.

In 2005 wordt de Boekkunstbeurs gehouden op 19 en 20 november.

Arnold van Kessel (1938–2004)

Eind juli 1997 viel er een kleurige, opvallende kaart in mijn brievenbus. Rood-witte bloemen tegen een blauwe achtergrond met groene bladeren. Een frisse, vrolijke kaart. Op de achterkant was met glimmende reliëfinkt een grote zwarte voet gedrukt met daaronder de tekst: *Ik ben geïnteresseerd in de Contactgroep Techniek en wil deelnemen aan de introductie van de plantaardige schoonmaakmiddelen.* Getekend: *Arnold van Kessel.*

Arnold kende ik toen nog niet en zowel kaart als mededeling verrasten me. Later bleek me pas dat hij al vanaf 1992 contribuant was van de Stichting Drukwerk in de Marge. Hij voerde de *Rootvoet Pers*. Ik heb hem direct teruggeschreven en twee weken

later nam hij voor het eerst deel aan de Contactgroep, die op dat moment tien geïnteresseerden telde. Hij stapte binnen met een fraaie Franse alpinopet op, blauwe jas, heldere oogopslag, stevige hand en zachte stem. Hij riep onmiddellijk mijn sympathie op. Uiteindelijk zou ik van deze groep met Arnold het langst en het meest intensief werken aan onze idealen op technisch gebied.

Met die Contactgroep werkte ik toen aan de opzet van een inventarisatie binnen de stichting en al gauw bood Arnold aan om het beheer van de database op zich te nemen. Niet dat hij daar verstand van had, maar hij was bereid om zich er in te verdiepen. Dat was geen loos gebaar of een overmoedig aanbod. Hij heeft heel wat met

de programmatuur geworsteld, om nog maar niet te spreken van de problemen die zijn verouderde hardware hem opleverde. Maar hij zette door, belde me geregeld over volgende stappen, zoals een nieuwe computer, een leerboek dat hij weer aangeschaft had en een introductie cursus die hij wilde volgen. Hij vergat daarbij de onkosten in rekening te brengen, maar ik denk eerder dat het zijn bescheidenheid was en misschien wel verlegenheid.

Zo leerde ik Arnold steeds beter kennen als een zeer betrokken mens die zich primair voor anderen inzette. Vaak ten koste van hemzelf. Zo herinner ik me dat hij bij iemand in de buurt een hele verbouwing regelde, terwijl hij eigenlijk een drukproductie wilde uitvoeren. En als Arnold iets voor je deed, dan gebeurde dat ook perfect en werkte hij met heel zijn ziel en zaligheid voor je. Het is maar goed dat Rita hem soms behoedde voor de zoveelste vraag die ten koste zou gaan van hemzelf of zijn werk.

In de loop van de tijd vertelde Arnold meer over zijn leven. Over de tijd in de Japanse kampen in Indië, over zijn werk in de confectieindustrie, over Noud en Marieke, over de vakanties met Rita op Griekse eilanden en over zijn huis in de Jordaan dat hij eigenhandig helemaal verbouwd en opgeknapt had. Over dat huis schreef en drukte hij een ontroerend boekje: *Rootvoet. Een huis in de Jordaan. Gebeurtenissen opgetekend door Arnold van Kessel*. Hij personifieert daarin het huis, maar vertelt eigenlijk zijn eigen geschiedenis met die woning. Hoe hij in de oorspronkelijke bouwval vele kunstenaars de kans bood om zich daar creatief te ontplooiën, terwijl de zorg van het onderkomen vooral op *zijn* schouders rustte. Ik kan me voorstellen hoe dat gegaan is: met praatjes en theater drongen anderen zich ‘cultureel’ op de voorgrond, terwijl Arnold zwijgend en rustig zijn gang ging, het zijne dacht, maar onverdroten voorwaarden schiep voor het collectief.

Respect kreeg ik ook voor Arnold bij de ontmanteling van een margedrukkerij op een zolder. Betreffende margedrukker was overleden en op die bovenste verdieping was al bij de bouw van dat huis een degelpers geplaatst. Vervolgens was er een muur gezet die een gat van één meter liet en zo bevond zich daar een complete drukkerij in een afgesloten ruimte op zolder. Ik zag geen andere mogelijkheden dan sloop van de pers, het eventueel doorzagen van te grote delen en afvoer van de brokken naar de hoogovens. Arnold keek alleen en kwam later met een ‘takel- en transportplan’, zoals hij dat noemde. Dat waren geen woorden, maar bijzonder praktische stappen voor een veilige aanpak. Hij wist die pers, samen met Alex Barbaix en twee van zijn studenten bij de Rietveld, geheel volgens plan via een wenteltrap en twee rechte trappen in fasen naar beneden te takelen. Er is geen kras gemaakt.

Hoewel hij al veel langer pijn had en soms daarover iets zei, werd pas begin 2003 alvleeskanker geconstateerd bij hem. Van de chemokuren leek hij geen last te hebben en het ziekteproces stabiliseerde zich. Tegen beter weten in leek het leven weer gewoon door te gaan, maar hij maakte zich geen illusies. Zo nauwgezet hij altijd

alles aanpakte, zo zorgvuldig rondde hij ook zijn taken af. Jarenlang had hij de database en het archief beheerd, maar dit jaar gaf hij aan zijn resterende energie liever aan andere zaken te willen besteden. Rob Over de Linden bleek bereid om zijn taak over te nemen. Arnold had alle formulieren van de drie inventarisaties punctueel verzorgd en in goed toegankelijke dossiers geborgen. De Koninklijke Bibliotheek heeft die dossiers en een back-up van de database in de collectie opgenomen, zodat zijn werk behouden blijft. Hij was daar erg gelukkig mee.

De wijze waarop Arnold zijn lot droeg, dwong diep respect af. Hij streed, maar hield dat voor zich. Treffend was een kaart die half augustus dit jaar onverhoeds in mijn bus viel. Het was een plaatje van een molen, een van de afbeeldingen voor zijn nieuwe verjaarskalender. Achterop schreef hij: *Beste Gerard, Zomaar een drukkersgroet. M'n gezondheid is wat minder geworden en ik onderga een nieuwe chemokuur. Ik hoop je spoedig te spreken om weer wat nieuwtjes op te pikken. Groeten, Arnold.* Het is Arnold ten voeten uit. Geen klacht heb ik van hem gehoord, hooguit meldde hij soms wat feitelijkheden, alsof hij als vanouds en geheel volgens plan, maar nu voor het laatst, aan een probleem werkte. Zelfs in die laatste fase verbaasde hij nog een keer, toen hij samen met Noud een dakraam plaatste. Hartverwarmend was zijn trots ook dat weer opgelost te hebben. Ook maakte Arnold een onuitwisbare indruk op me toen ik hem in het ziekenhuis bezocht. Rechtop in bed, de ogen helder als vanouds, mischien wat afstandelijker, maar vooral waardig.

Ook binnen *Corps 8*, een verband van een groep drukkersvrienden, bleef Arnold op de achtergrond en vervulde ook hier weer een onmisbare rol. Zo zorgde Arnold ondanks zijn ziekte, chemokuren en ander ongemak, voor de dozen van ons meest recente, gezamenlijke project: de *Doos voor Koos*. Wij zaten nog te dubben hoe we er aan konden komen, hij regelde het 'even'. Voor ons in *Corps 8* was de rol van Arnold vanzelfsprekend en zoals zo vaak is juist het vanzelfsprekende heel bijzonder. Arnold blijven we ons herinneren als een zachtaardig, bescheiden en gevoelig mens, begiftigd met een bijzondere en praktische intelligentie en vooral met een geweldig doorzettingsvermogen. Iemand die wist wat hij wilde en daarbij helder zicht had op eigen grenzen. Wij van *Corps 8* missen Arnold, maar zullen hem blijven ontmoeten in de resultaten van onze gezamenlijke projecten. Initiatieven waaraan hij zo betrokken, stil en enthousiast meewerkte.

Op vrijdag 3 december hebben we afscheid genomen in crematorium Westerveld. Het was een indrukwekkend en bijzonder sfeervol afscheid. Opvallend was in de toespraken het consistente beeld dat geschetst werd over Arnold in de verschillende levensfasen en -sferen: betrokken, nauwgezet, creatief en vriendelijk. Het is vreemd, de laatste dagen is het alsof ik hem steeds weer tegenkom in mijn werkplaats, luisterend en oplossingen zoekend. Dit roept sterk het gevoel in herin-

nering aan een heel fijn mens, een mens om van te houden. Waarom zijn er niet veel meer mensen zoals Arnold? Wat rest zijn dierbare herinneringen en zijn fraaie druksels. Ik koester ze.

Gerard Post van der Molen

Lothar Micklei/Lokum (1944–2004)

Op zaterdag 4 december overleed op zestigjarige leeftijd ons lid, de Amsterdamse grafisch ontwerper en handzetter Lothar Micklei, volkomen onverwacht aan een acute hartaanval. Lothar was sinds 1985 lid van Drukkers in de Marge en zat de afgelopen 4 jaar in de redactie van de Nieuwsbrief. Hij werd in 1944 geboren in Bad Gastein en groeide op in Berlijn, waar hij het zetttersvak leerde. Hij leerde een Nederlandse vrouw kennen en voegde zich in 1979 bij haar in Amsterdam. Nadat hij een tijd bij De Perscombinatie had gewerkt, begonnen

hij en zijn vrouw Machtelt van Thiel een grafische werkplaats, de ‘Stichting Grotisque’. Lothar voelde zich echt thuis in Amsterdam en gebruikte als nom de plume dan ook de naam ‘Lokum’, een samentrekking van Lothar en Mokum.

Naast drukwerk in opdracht maakte hij ook bibliothele handpersboeken en kwam aldus bij onze vereniging terecht. Enkele titels van zijn boeken zijn *Sommerstadt Amsterdam* (1990), *Det is, als wennste schwebst* (1995), *Der strickende Mann/De breiende Man* (2000) en zijn laatste *Doelpunt* (2002). Dit laatste boek werd onlangs uitgekozen voor de Mooi Marginaal-tentoonstelling van de vijftig mooiste Nederlandse handpersboeken uit de jaren 2002 en 2003.

Zijn eerste boeken waren nog geheel in het Duits, de voorlaatste tweetalig en zijn laatste boek was geheel in het Nederlands gesteld. Kenmerkend van zijn boeken zijn de typografische experimenteerlust, vooral met houten letters; en de droge ironie die uit zijn eigen teksten spreekt. In tegenstelling tot wat veel Nederlanders van Duitsers denken, had Lothar een zeer sterk gevoel voor ironie en humor. Vooral *De breiende man* is daarvan doortrokken.

Lothar werkte graag samen met andere Nederlandse drukkers en leverde bijdragen tot enkele ‘verjaarsdagdozen’ van de margedrukkers en tot het recente Hornbook-project. Tevens maakte hij deel uit van meerdere Duitse drukkerscollectieven die gemeenschappelijk drukprojecten ondernemen. Hij was jarenlang onderdeel van de *Typomania*-groep van ca. twintig drukkers, die jaarlijks bijeenkomen in het stadje Uelzen om daar in een tot drukkerswerkplaats omgebouwde oude watertoren

een lang weekend samen te drukken. Ook was hij lid van een Berlijnse groep drukkers die jaarlijks een typografische kalender maken. Verder nam hij deel aan het *Drucktopf*-project, een serie grote typografische 'kookboeken' met een mengsel van (al dan niet serieuze) kookrecepten, typografie en grafiek. Lothar's bijdragen voor de kalender 2005 en *Drucktopf* IV zijn zijn laatste druksels.

Zijn sympathieke aard en loyale persoonlijkheid hadden hem in Nederland en in Duitsland een grote vriendenkring verworven. Bij zijn begrafenis op de Nieuwe Oosterbegraafplaats op 10 december was er dan ook een grote schare nabestaanden en vrienden aanwezig om hem de laatste uitgeleide te doen. *Drukwerk in de Marge* zal zijn persoonlijkheid en zijn inzet ten zeerste missen.

Willem Keizer

Afscheid

Tijdens de terugreis van Leiden naar Amsterdam op zondag 21 november jl. trof ik zowaar Lothar aan, in een Amsterdamse metrotrein, die ik op het nippertje nog haalde. We hadden blijkbaar los van elkaar met dezelfde trein van Leiden naar Amsterdam gereisd na een weekend Boekkunstbeurs en nu stonden we dicht naast elkaar met meerdere reizigers gepropt in een halletje van een metrowagen.

Hij stond er met zijn grote reiskoffer. Die bracht hij al vele jaren naar beurzen in binnen- en buitenland. Zo heb ik hem voor het eerst gesproken op een ééndagsbeurs in Groningen, eind jaren tachtig. Het was een boekdruktentoonstelling met een kleine presentatiemarkt; niet veel tafels en ook niet veel toeschouwers, maar Lothar zat er de hele tijd, tot het laatste moment. Hij wou liever niet mee rondlopen op de tentoonstelling. Dan zou hij die ene belangstellende misschien misslopen. En dat ging niet om de verkoop van zijn werk maar om de aandacht ervoor. In die tijd ben ik bij hem langs geweest in zijn werkplaats in Amsterdam aan de 2e Oosterparkstraat, een wijk met krakers en allochtonen. Er was iets met een pers-transport kan ik me nog herinneren. Ik had nog niet zoveel verstand van zetten en drukken en zeker niet van persen, terwijl Lothar het naar nu blijkt van huis uit had meegekregen. Zijn vader had een drukkerij. Ik zag hem vaker op de Margemarkten. Ieder jaar was hij er bij. Wat me opviel was natuurlijk zijn bijzondere wijze om met drukletters en typografie om te gaan. Hij was een zetter pur sang en geen drukker. Het drukken was voor Lothar slechts het stadium dat nodig was om zijn zetsels te vermenigvuldigen. En dat deed hij op een Grafix proefpers met verstelbaar fundament en automatische aandrijving. Niet zomaar hobbydrukken leverde het op, maar goede en mooie druksels zonder tierlelantijnen, met een drang naar professionalisme.

Sinds de Boekkunstbeurs in Leiden plaatsvond belde hij ieder jaar steevast een

week tevoren met de vraag of er iemand met de auto ging en dan de koffer wou meenemen. Deze keer had hij een bijzondere vraag: of ik met hem en Joop Visser mee zou gaan in april naar een drukweekend in Zuid-Duitsland. Ik mocht er over nadenken, maar het antwoord lag voor mij al vast. Natuurlijk, wat een genoeg, ik verheugde me erop met Lothar te reizen en in zijn taalgebied met drukkers te werken. Ook omdat ik het contact wou aantrekken in verband met de Nieuwsbrief-redactie. We hadden daar te weinig tijd en energie in gestoken tot nu toe. Ik zag het als een nieuwe kans en toen in de metro kwam hij erop terug. Hoe leuk het altijd was daar in Duitsland en hoe leuk het kon worden als ik meeinging.

In de redactie was het voor Lothar zoeken naar zijn plek en zijn specifieke inbreng. Thematisch kwam hij steeds terug op dat zetten in de marge als tegenpool van het drukken in de marge. Hij zocht daarvoor contact met anderen, zoals Willem Keizer, die schrijft over allerlei onderwerpen betreffende het boek. Voor Lothar was het fijnste om samen op zijn prachtig gerenoveerde werkplaats tijd uit te trekken om samen te praten over allerlei zaken, zijn laatste druksels te bekijken, te filosoferen en ten slotte snel terug tot de orde van de dag te besluiten wie wat zou doen. Lothar had het meestal erg druk met zijn vele contacten en werk buiten de Stichting. Om de kosten te drukken bezorgden we de dozen met nieuwsbrieven met de fiets op het hoofdpstkantoor bij het Centraal Station. Die ene keer dat Lothar meeinging had hij het over waanzin, met een taxi had dat moeten gebeuren. En toen alles achter de rug was waren we blij en opgelucht. We spraken af dat anders in te richten, ook omdat het postkantoor tegen de vlakte ging. Na een redactievergadering bij Sander Pinkse thuis in februari 2003 stonden we nog wat na te praten op het Amstelveld. Lothar zou dat jaar 60 worden en dat vieren in kleine kring, zijn vriendenkring. En die lag buiten de Stichting. Dat was ook zichtbaar op de begrafenis. Op scheepswerf 't Kromhout in Amsterdam hebben honderden mensen op een zeer karakteristieke wijze afscheid genomen van Lothar op 10 december 2004.

Te midden van oude scheepsmotoren en ambachtsproducten stond een blankhouten kist beschilderd met een gouden Q. Er werd gesproken door zijn zus Birgitta Mikleï, door burens, vrienden en als laatste zijn vrouw Machtelt van Thiel, die trots was op hem. Er was weemoedige accordeonmuziek, er werd opera gezongen en er was bijzonder ballet. Een prachtig aangeklede tafel stond gedekt met bibliothele uitgaven van GrottesQue. Een waardig afscheid. Lothar, bedankt.

Namens de redactie, Alex Barbaix

Oproepen en mededelingen

Boekenpost

Janneke van der Veer heeft voor het komende nummer (75) van *Boekenpost* Sjaklien Euwals (pers: 'De Overkant') geïnterviewd. Mocht je ook geïnteresseerd zijn in een artikel over jouw pers of wil je eigen werk gerecenseerd willen hebben door Janneke, dan kun je haar bellen (0570-629343), schrijven en/of een recensie-exemplaar sturen: Janneke van der Veer, Oerdijk 1-C, 7433 AE Schalkhaar. Je kunt haar ook per e-mail bereiken: j.vanderveer@wxs.nl

Het Gorcumse Boek 1500–2000

In het Gorcums Museum is tot en met 6 februari 2005 de tentoonstelling 'Het Gorcumse Boek 1500–2000' te zien, die samengesteld is door de boekhistoricus Bert Stamkot. In deze tentoonstelling worden publicaties getoond die in Gorcum gedrukt en/of uitgegeven zijn van midden 16e eeuw tot heden. Het betreft bijbels en uitgaven op het gebied van toneel, literatuur, onderwijs en het dagelijks nieuws. Censuur en protectie, de rol van nieuws, pers en periodiek, het verzamelen van boeken en de vorming van bibliotheken zijn deelonderwerpen in de tentoonstelling. Een kleine presentatie van gravuregedichten van Hugo de Groot is als apart onderdeel opgenomen. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de techniek van het drukken en de drukkerijgeschiedenis aan de hand van materialen uit de collecties van Museum Enschedé en van De Ammoniet.

De rijk geïllustreerde publicatie bij de tentoonstelling behandelt alle onderwerpen uitvoerig; een waardevol bezit voor elke boekliefhebber. Bestellen van het boek kan rechtstreeks bij Het Gorcums Museum, p/a Gemeente Gorinchem, antwoordnummer 8, 4200 VB Gorinchem. Binnen Nederland worden geen verzendkosten gerekend. Factuur wordt ingesloten bij het boek. Als speciale actieprijs geldt tot 7 februari € 19,50. Daarna wordt de gewone prijs gerekend: € 24,50.

Gorcums Museum Grote Markt 17, 4201 EB Gorinchem, tel. 0183-632821, e-mail info@gorcumsmuseum.nl, website www.gorcumsmuseum.nl. Geopend: dinsdag t/m zaterdag 10–17 uur, zondag 13–17 uur.

Oproep

Wie heeft in 2004 een boek(je) gedrukt in de Engelse taal? Hans van Eijk verzamelt gegevens van Europese persen voor opname in *Private Press Books*, de jaarlijkse bibliografie van de *Private Libraries Association*. Inlichtingen graag naar Pastor Pendersstraat 21, 6262 PB Banholt, of naar quercus@freeler.nl.

Boekbindwedstrijd rond lustrumuitgave van *Het Boek Uitvergroot*

Ter gelegenheid van de uitgave van deel 5 van *Het Boek Uitvergroot*, getiteld 'Platkernmaterialen', organiseert Stichting Boekbehoud de boekbindwedstrijd 'Het Boek Uitvergroot 2005'. Boekbehoud is namelijk benieuwd hoe de diverse binders de diverse delen van deze publicatie inbinden. Tevens wordt op deze wijze de creativiteit op zowel het vlak van de boekbindtechnieken als op het vlak van de afwerking gestimuleerd.

Uitdagingen

Sinds de publicatie van het eerste deel uit de serie *Het Boek Uitvergroot*, getiteld 'Boekbinderslinnen', in 2001, komen van diverse kanten berichten dat het inbinden van de tot nu toe verschenen delen voor de meeste binders zowel een uitdaging als een bron van vermaak is. De uitdaging zit hem vooral in de wijze waarop moet worden omgegaan met de ruimtelijke problemen die de ingeplakte monsters (linnen, papier, leer en perkament) opleveren. Hier en daar hebben we al prachtige voorbeelden gezien, van zowel als één deel per band gebonden boeken als van banden waarin meerdere delen zijn ondergebracht.

Uitnodiging

Bij deze nodigt Stichting Boekbehoud alle handboekbinders die ten tijde van de wedstrijd in Nederland en België wonen en werken uit tot deelname aan de bindwedstrijd 'Het Boek Uitvergroot 2005'.

Wij wijzen erop dat de wedstrijd toegankelijk is voor *alle* handboekbinders (m/v), of je nu als amateur of professioneel werkzaam bent. Tenslotte is het eindresultaat niet afhankelijk van het etiket dat je als binder draagt. De toewijding, de vak-kennis, creativiteit en lol die aan het binden worden ontleend c.q. die de binder stimuleren, zijn de belangrijke factoren die bijdragen tot, naar wij hopen, fraaie resultaten. Wij gaan er dan ook van uit dat genoeg binders bereid zullen zijn zich voor deze wedstrijd in te schrijven. Doe dit zo snel mogelijk, de organisatie heeft dan al op korte termijn inzicht in het totaal aantal deelnemers en kan de noodzakelijke organisatorische werkzaamheden hier goed op afstemmen.

Een minimaal aantal deelnemers van veertig moet ons inziens toch wel haalbaar zijn. Mocht dit onverhoopt niet gehaald worden, dan kan de wedstrijd helaas geen doorgaan vinden, tenslotte moeten er diverse kostenposten worden gedekt. Dus... stel de organisatie niet teleur en maak met uw deelname en de eindresultaten duidelijk dat het handboekbinden in Nederland en België waard is gezien te worden! U kunt zich aanmelden (en betalen) tot uiterlijk 1 maart 2005!

U kunt het wedstrijdreglement alsmede het deelnameformulier aanvragen door een kaartje/brief te zenden aan Stichting Boekbehoud, Bindwedstrijd 2005, Aragon 20, 3831 EV Leusden. U kunt ook mailen via boekbehoud@hotmail.com. Gedurende de periode van de wedstrijd (maart 2005 t/m november 2005) wordt u hierover op

de hoogte gehouden via zowel www.boekbehoud.nl als via de mededelingen in de vaktijdschriften. Wie onverhoopt toch nog met vragen zit: bel Henk Francino op 0570-611298/617546 of mail hem via boekbehd@daxis.nl.

Plantin-Moretusprijzen 2004

Na een onderbreking van zeven jaar zijn op vrijdag 1 oktober 2004 opnieuw de Plantin-Moretusprijzen voor de best verzorgde boeken in Vlaanderen uitgereikt. Dit gebeurde tijdens een feestelijke bijeenkomst in een van de sfeervolle zalen in het historische kader van Museum PlantinMoretus/Prentenkabinet te Antwerpen, die de toegestroomde belangstellenden nauwelijks kon herbergen.

De Vlaamse Uitgevers Vereniging, die tot 1996 de Plantin-Moretusprijzen op eigen gelegenheid uitreikte, kon dit jaar voor het eerst rekenen op de steun van het Plantin Genootschap, dat als inrichter van een postgraduaat rond boekverzorging, typografie en boekgeschiedenis en alles wat daarmee samenhangt, de bekommernis om het mooie boek met de vuv deelt.

De jury, bestaande uit Herman Lampaert (voorzitter), Otto Koch (boekbinder), Marc Mombaerts (deskundige prepress), Hilde Peleman (zaakvoerder boekhandel Copyright) en Karel F. Treebus (voormalig typograaf van de Sdu Staatsuitgeverij te Den Haag) bekroonde de volgende werken:

Categorie kunst

Antwerpen, onvoltooide stad. Auteur Christian Leysen, uitgever Lannoo, Tielt, ontwerp Louis Van den Eede

Tekenen en rekenen. Auteur Panamarenko, uitgever Ludion, Gent/Amsterdam, ontwerp Panamarenko

Categorie literatuur

De mooiste van ... Auteur Nâzim Hikmet, uitgever Lannoo, Tielt & Atlas, Amsterdam, ontwerp Antoon De Vylder

Gangreen/de cyclus. Auteur Jef Geeraerts, uitgever Meulenhoff/Manteau, Amsterdam/Antwerpen, ontwerp Dooreman & Houbrechts

Categorie non-fictie

Senses of living – Pieter Porters Decorations NV. Auteur Hugo Camps & Pieter Porters, uitgever Lannoo, Tielt & Terra, Zutphen, ontwerp Antoon De Vylder

Ready to decorate / 365° / Chris Mestdagh. Auteur Chris Mestdagh, uitgever Lannoo, Tielt & Terra Publishers, Warnsveld, ontwerp Design, Chris Mestdagh, www.am-0645.com

categorie: Jeugd

Alsjelief! Auteur Geert De Kockere & Jurgen Walschot, uitgever De Eenhoorn, Wielsbeke, ontwerp vzw Pigmalion & J. Walschot

Rood Rood Roodkapje. Auteur Edward van de Vendel, uitgever De Eenhoorn, Wielsbeke, ontwerp Isabelle Vandenabeele

In de categorieën ‘Bibliofile uitgaven’, ‘Educatieve en wetenschappelijke uitgaven’ en ‘Werk van Vlaamse vormgevers, waar ook verschenen’ konden dit jaar geen bekroningen worden toegekend. De laatste categorie staat overigens onder speciale auspiciën van het Plantin Genootschap en voorkomt dat Vlaamse vormgevers wier werk is verschenen bij een buitenlandse uitgeverij, buiten de boot vallen.

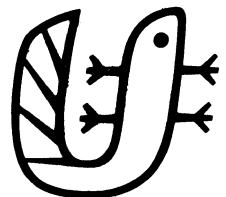
Er is een brochure uitgegeven, waarin de bekroonde werken vermeld staan met een motivatie van de jury. Deze is, zolang de voorraad strekt, op aanvraag beschikbaar. Dat er zeven jaar lang geen prijzen zijn uitgereikt, wil natuurlijk niet zeggen dat er zeven jaar lang geen mooie boeken zijn uitgegeven. Het Plantin Genootschap weet dat heel goed en stelt u daarom in de gelegenheid om zélf te beoordelen welke pareltjes er in de voorbije zeven jaar verschenen die helaas onbekroond bleven. ‘De Ongekroonde Jaren’, tentoonstelling van het onbekroonde boek, zal door het Plantin Genootschap samengesteld worden in de Scaldiszaal van de KBC-toren in mei 2005.

Meer informatie: Plantin Genootschap vzw, Vrijdagmarkt 22, 2000 Antwerpen, tel. (03) 221 14 68, fax (03) 221 14 62, e-mail info@plantingenootschap.be, internet www.plantingenootschap.be/plantinmoretusprijzen

Belettering van Theo Kurpershoek en Gerrit Noordzij in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam

Op het gebied van de letter, in al zijn verschijningsvormen, heeft de Universiteitsbibliotheek Amsterdam een bijzonder rijke collectie. Zo geeft het museum J.A. Dortmond, ondergebracht in het Singelcomplex, een uitgebreid overzicht van het schrift vanaf circa 3000 voor Christus tot heden. En een van de fraaiste en meest kostbare stukken uit de bibliotheekverzameling is een handschrift van Ludovico degli Arrighi, de zestiende-eeuwse Italiaanse kalligraaf. Arrighi's schrijfboekjes worden overigens regelmatig als facsimile herdrukt: voor beoefenaars van de italic zijn ze nog steeds een must. Verder beheert de UB op het gebied van de drukletter tientallen meters letterproeven naast andere collecties en archieven. In 1999 bijvoorbeeld schonk de Vereniging van Vrienden de originele werktekeningen van de Lexicon (1992), de letter van Bram de Does die nu in *NRC Handelsblad* wordt gebruikt. Dit alles maakt de Universiteitsbibliotheek tot hét centrum voor schrift in Nederland.

Er is dan natuurlijk de inzet zo'n verzameling te completeren en

*Omslagbelettering
in inkt met dek wit,
Theo Kurpershoek,
1960*

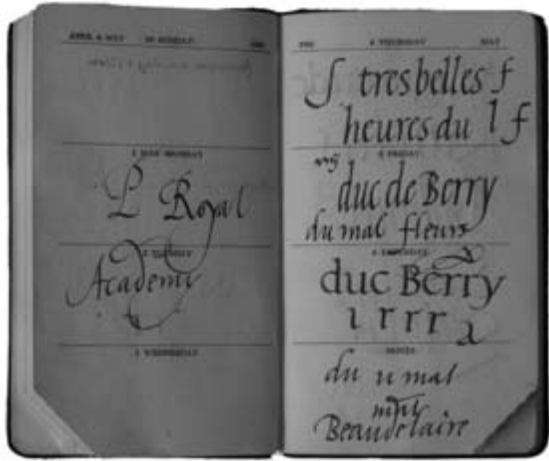

up-to-date te houden. Gelukkig hebben de Bijzondere Collecties, waar al dit materiaal is ondergebracht, recent de hand weten te leggen op twee kleinere maar interessante collecties op het gebied van de letter. Het gaat om werk van Theo Kurpershoek (1914–1998) en Gerrit Noordzij (1931), beiden kalligraaf, lettertekenaar, boekverzorger en docent.

Kurpershoek volgde in Amsterdam de Grafische School en de avondopleiding aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten. In 1948 richtte hij met Nicolaas Wijnberg en anderen 'De Realisten' op, een groep kunstenaars die figuratief werkte in een periode dat de meeste aandacht uitging naar het expressionisme van de Cobra-beweging. Hiernaast bleef hij actief als reclametekenaar en later als grafisch ontwerper. Een belangrijke opdrachtgever was Querido. Voor deze Amsterdamse literaire uitgeverij gaf hij in de jaren vijftig en zestig tientallen deeltjes van de beroemde Salamanderpockets vorm. Hij maakte zozeer naam met zijn getekende belettering voor omslagen van romans en andere uitgaven, dat hij – hoewel autodidact op dit gebied – in 1955 tot docent lettertekenen aan de Rietveld Academie werd benoemd. Originele omslagontwerpen, andere getekende belettering en enkele losse gedrukte omslagen uit de nalatenschap zijn nu door de erven Kurpershoek aan de Universiteitsbibliotheek geschonken.

Het hoogtij van het getekende letteromslag waren zeker de jaren vijftig en zestig, met als andere bekende Nederlandse representanten Helmut Salden – die duidelijk invloed heeft uitgeoefend op Kurpershoek – en Gerrit Noordzij. Net als Kurpershoek werkte Noordzij voor Querido maar al snel vestigde hij zich als zelfstandig grafisch ontwerper. In 1960 werd hij docent aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. Daar gaf hij vele jaren het letterprogramma vorm, en een opvallend groot aantal van zijn studenten verwierf (internationaal) roem als letterontwerper. Hij oefende verder invloed uit door zijn theorie van het schrift, met als belangrijkste publicatie *The stroke of the pen* (1982), waarvan later ook een

Variaties van Gerrit Noordzij op
het &-teken, 1994

Agenda van Gerrit Noordzij, 1961

herziene Nederlandse editie verscheen.

In 1978 werd Gerrit Noordzij, als opvolger van Helmut Salden, huistypograaf van G.A. van Oorschot in Amsterdam. De omslagen voor deze literaire uitgeverij waren een proeftuin voor de drukletters waaraan hij werkte. Inmiddels worden deze letters in de handel gebracht door de The Enschedé Font Foundry (www.teff.nl), en gebruiken ook anderen ze in hun ontwerppraktijk. De Collectie Noordzij bevat voornamelijk gedrukte omslagen maar ook enkele ontwerpen en een aantal persoonlijke agenda's.

Binnenkort zullen van beide collecties online inventarissen beschikbaar zijn.

Mathieu Lommen

**‘Times corps negen met één punt interlinie
op 21 augustijn zetbreedte
– dat leest zo prettig!’...**

... zegt Theo Kurpershoek, boekverzorger - van - naam

Vormgeving en illustratie van Theo Kurpershoek, 1963

Mooi Marginaal 1

Op 29 Oktober werd in de Statenzaal in Haarlem de eerste aflevering van Mooi Marginaal gepresenteerd. De mooiste inzendingen van marginaal drukwerk uit Nederland en Vlaanderen, 2002–2003, zijn geselecteerd op initiatief van het Haarlemse genootschap *Het Beschreven Blad*. Daartoe werd een organiserend comité in het leven geroepen, dat bestond uit Dick Jalink, Bubb Kuyper, Arie Lenoir, Nop Maas en Margreeth Pop-Jansen. Het project is ondergebracht bij de Stichting Laurens Janszoon Coster te Haarlem.

Het met vaak eenvoudige middelen en met veel liefde en aandacht vervaardigde drukwerk, gekoesterd door een kleine kring van liefhebbers, staat in deze reizende tentoonstelling centraal. Mooi Marginaal wil de aandacht van een groter publiek vestigen op deze bijzondere publicaties.

De jury voor 2004 (Jeffrey Bosch, Paul Hefting, Laurens van Krevelen, Jan Midden-dorp en Joost Swarte) heeft uit het hele scala van marginale drukwerken, zowel met oude als met moderne technieken vervaardigd, van plano's en gelegenhedsuitgaafjes tot en met prestigieuze boekwerken, 51 drukwerken geselecteerd. Gelet werd onder andere op zaken als vormgeving, presentatie, originaliteit en kwaliteit van het zetsel. Deze eerste oogst was weliswaar een beetje wisselvallig, maar toch is een uitverkiezing van 51 uitgaven één meer dan beoogd. Het is aan het publiek om te kiezen welke deze 'hors categorie' is...

De uitverkoren drukwerken werden bekend gemaakt tijdens een feestelijke bijeenkomst in de Gravenzaal van het Haarlemse stadhuis. Gastsprekers filosofeerden over hoe tegenstrijdig en daarmee tegelijkertijd veelzeggend de betekenis van de woorden 'mooi' en 'marginaal' wel is en of het grote publiek wel ingewijd moest worden in het fenomeen marginaal drukwerk.

De selectie werd al in de Stadsbibliotheek te Haarlem tentoongesteld en zal ook nog te zien zijn in Middelburg, Groningen en mogelijk ook nog in Den Haag en Amsterdam.

Bij de expositie is een catalogus (à € 3,-) verschenen waarin het juryrapport is opgenomen en waarin de bekroonde drukwerken worden afgebeeld.

Yolanda Huntelaar

Mooi Marginaal 2

Tijdens de in november 2004 gehouden Boekkunstbeurs in Leiden, konden de leden van Drukwerk in de Marge een exemplaar in ontvangst nemen van de door de Stichting Laurens Janszoon Costers verzorgde publicatie *Mooi Marginaal 2002–2003, de mooiste Nederlandse en Vlaamse bibliofiele en marginale uitgaves*. Een mooie in vier kleuren gedrukte catalogus, waarin een selectie getoond wordt van biblio-

fiel en marginaal drukwerk, variërend van plano's tot luxueus gebonden boekwerken in cassettes.

De opmaak van de catalogus is helder en fris, de fotos geven ons een goed idee van het geselecteerde werk. Jammer echter dat het zetwerk van de uitgave veel te wensen over laat: het ontbreken van spaties, verkeerde aanhalingstekens, breuklijntjes in het midden van de tekst, het door elkaar gebruiken van hele en halve kastlijntjes, cursieve cursief etc. Het is te betreuren, dat de stichting die deze selectie georganiseerd heeft niet iets meer tijd besteed heeft aan het corrigeren.

Thomas Gravenmaker

De straten van Spikvoorde verklaard

De nieuwe buurt Spikvoorde in De Vijfhoek telt 37 straten vernoemd naar grafici en fotografen. Gekozen is uit nationaal en in Deventer bekende namen. Hieronder een overzicht van de grafici:

JAN VAN DEUTECOMLAAN (1530–1605): Grafisch kunstenaar uit Deventer, die vooral bekend is geworden door zijn werk in Antwerpen. Heeft veel tekeningen van Pieter Breugel en Jeroen Bos gegraveerd.

ALBERT HAHNSTRAAT (1877–1918): Specialist in spotprenten. Met name beroemd van de prent van de spoorwegstaking in 1903.

C. PLOOS VAN AMSTELSTRAAT (1726–1798): Experimenteerde met grafische technieken.

ALBERT HAELWEGHSTRAAT (1621–1673): Deventenaar die als graveur in dienst kwam van de koning van Denemarken.

JACOB DE GHEYNSTRAAT (1565–1629): landelijk bekend graveur uit de 17e eeuw.

ROBERT VAN VOERSTSTRAAT (1596–1636): Deventenaar die naam maakte in Londen.

ROMEYN DE HOOGHESTRAAT (1645–1708): Politieke prenten waarvan velen betrekking hadden op stadhouder Willem III.

CLAES JANSZ VISSCHERSTRAAT (1587–1657): Amsterdammer die beroemd was door zijn 'gezicht op Deventer' uit 1615.

HENDRICK GOLTZIUSSTRAAT (1558–1617): Bekend als grafisch kunstenaar en als schilder.

ABRAHAM RADEMAKERSTRAAT (1675–1735): maakte vooral topografische printen.

CASPAR PHILIPSSSTRAAT (1732–1789): Bekend om zijn gezicht op Deventer, gemaakt uit houtsnede en te zien in *Ach lieve tijd*.

LUCAS LEYDENWEG (1489–1533): Eerste grote grafische kunstenaar. Zijn schilderij *Laatste Oordeel* hangt in de Lakenzaal in Leiden.

HENDRIK WERKMANWEG EN HENDRIK WERKMANDWARSSSTRAAT (1882–1945): Experimenteerde veel. In 1945 door Duitsers vermoord.

PHILIP VAN PRAAGSTRAAT (1887–1942): Grafisch vormgever uit Deventer. In oorlog omgebracht.

FRÉ COHENSTRAAT (1903–1943): Sierkunstenaars die beroemd werd door haar werk voor de Vara en SDAP.

PIET ZWARTSTRAAT (1885–1977): Pionier van grafische vormgeving.

PAUL SCHUITEMASTRAAT (1897–1973): Ook pionier van grafische vormgeving.

THEO VAN HOYTEMASTRAAT (1863–1917): Maakte naast zijn grafische ontwerpen ook veel tekeningen.

M.C. ESCHERWEG (1898–1972): Maurits Cornelis Escher is een van 's werelds meest beroemde grafici. Hij is het meest beroemd om zijn zogenaamde onmogelijke tekeningen.

WILLEM SANDBERGSTRAAT (1897–1984): Oud directeur Stedelijk museum Amsterdam. Ontwierp onder meer de catalogi van het museum.

JAN VAN KRIMPENSTRAAT (1892–1958): Letterontwerper.

S.H. DE ROOSSTRAAT (1877–1962): letterontwerper.

DICK ELFFERSSTRAAT (1910–1990): Maakte veel affiches voor rijksmuseum.

CHRIS LEBEAUSTRAAT (1878–1945): Sierkunstenaar.

Overgenomen uit het Deventer Dagblad van 24 juli 2004

De toekomst van ons grafisch verleden

Op 28 oktober 2004 werd het door Drukwerk in de Marge uitgegeven boek *De toekomst van ons grafisch verleden* gepresenteerd. Bij die gelegenheid hield Gerard Post van der Molen, de auteur van het boekwerk, de onderstaande voordracht.

Dames en heren, het is mij een groot genoegen om u te mogen begroeten voor de presentatie van de uitgave: *De toekomst van ons grafisch verleden*. De Stichting Drukwerk in de Marge neemt met dit boek een bijzonder initiatief, dat hopelijk zal leiden tot meer aandacht en samenwerking op het gebied van behoud van resterend grafisch erfgoed. Door gebrek aan historisch besef, onverschilligheid en zelfs bewust is in het verleden veel uniek grafisch erfgoed onnodig vernietigd of op andere wijze verloren gegaan. Ik wil dat graag toelichten.

Op 13 november 1959 vierden de boekdrukkers feest. Ze herdachten dat precies vijftig jaar daarvoor de *Nederlandsche Bond van Boekdrukkerijen* opgericht was. Bij een feestje van typografen horen bijzondere uitgaven. Per slot van rekening beschikken zij over de middelen en vaardigheden daartoe. *Ten dienste van bedrijf en gemeenschap* was de titel van de imposante uitgave voor die gelegenheid. Achterin zijn vijf grafieken opgenomen. Een ervan betreft de aantallen vernietigde machines voor de periode 1950–1959.

Was dit een wanhoopsbericht van de werkgevers over Luddieten in eigen bedrijven? Sloegen de werknemers machines kapot uit angst voor broodroof vanwege nieuwe technieken? Nee, het waren de werkgevers zelf die het zogenaamde *Machinefonds* opgericht hadden en dat fonds economisch beulswerk opdroegen. De auteur motiveerde die dienstverlening als een geheel nieuwe wijze om tot een economisch verantwoord bedrijfsbeleid te komen en vermeldt verder trots dat er al bijna 3000 machines en apparaten overgenomen waren, d.w.z. *vernietigd*. Het betrof overwegend boekdrukmachines.

Naast dit gedenkboek verscheen ook een bijzonder nummer van het *Drukkersweekblad*. Op de eerste pagina springen twee kikkers rond boven de titel: *de boekdruk is springlevend*. Het betreft een advertentie van de grafische machinehandel Mahez. Dat bedrijf houdt het er voor 1960 op dat de aloude boekdruk springlevend is en refereert daarbij aan het doorbreken van de hoogdruk-snelheidsbarrière door twee typen cilinderpersen. Het springlevende bleek korte tijd daarna een dodendans te zijn. Het Machinefonds vernietigde de boekdrukpersen en die werden niet door moderne boekdrukpersen, maar door offsetpersen vervangen. De hoogdruk verdween uit beeld.

Vorige week ontving ik van de papierleverancier ModoVanGelder nummer 51 van hun informatieblad *Papier Spreekt*. Op p. 5 staat een kort interview met ‘papier-autoriteit’ Catherine Cresswel onder de titel: *Het gevecht tussen full colour digitaal en offset*. Zij stelt dat de offset nog slechts met 1% per jaar groeit, tegen 27% van full colour printen in grote oplagen. Zij vermoedt dat de offset over 15 à 20 jaar verdrongen zal zijn. Uit de derde inventarisatie binnen de Stichting Drukwerk in de Marge blijken zich bij de margedrukkers 300 hoogdrukpersen te bevinden, maar slechts één offsetpers. Zou dat nog veranderen voordat de offset verdwenen is? Dreigt er weer vernietiging of zijn we inmiddels wijzer geworden?

Gelukkig is er geen *Machinefonds* meer en ik heb de indruk dat het besef van belang van behoud van resterend grafisch erfgoed, toeneemt. Niet alleen internationaal, zoals uit de recente oprichting van de *Association of European Printing Museums* blijkt, maar ook in ons land. Zo meldde het *Vademecum* van het *KVGO* in 2001 nog 7 grafische musea in ons land. Een intensieve zoektocht heeft echter geleid tot een lijst met 29 grafische musea en collecties verspreid over het hele land. Het in 1992 beëindigde *LOGA (Landelijk Overlegorgaan Grafische Ateliers)* vertegenwoordigde destijds 25 grafische werkplaatsen. Het zoeken naar deze instellingen heeft 61 adressen opgeleverd. Bovendien bleek dat er nog heel wat meer plaatsen zijn waar men met oude grafische middelen actief is, zoals bij kunstacademies, hogescholen en volksuniversiteiten. Ook het aantal margedrukkers groeit. Inmiddels zijn er al 175 actief.

U ziet: er is sprake van een en al enthousiasme voor het behouden van en werken met oude grafische middelen, maar opvallend is dat op dit terrein van *samenwerking* vrijwel geen sprake is. Kennelijk wordt het enthousiasme individueel en niet

gemeenschappelijk beleefd. De recente enquête onder de grafische musea bevestigt dat beeld. Op de vraag naar samenwerking gaven 12 van de 22 respondenten aan nooit samen te werken. Van de 14 'hoogdruk-musea' gaven er slechts 2 aan 'wel eens' samen te werken.

De vraag is waarom men niet samenwerkt. Het lijkt me dat de oorzaak daarvoor in het verleden te vinden is. In de jaren tachtig mislukten de initiatieven om tot één landelijk grafisch museum te komen. Begin jaren negentig beëindigde het LOGA haar activiteiten en verdween het zicht op de werkplaatsen. Lokaal heeft men sindsdien jarenlang energie en geld gestoken in eigen initiatieven die men met veel inspanning, moeizaam continueert. Tijdens mijn zoektocht naar werkplaatsen en musea ondervond ik, eufemistisch geduid, enige scepsis en wantrouwen onder verwijzing naar die ervaringen. Men heeft op eigen kracht inmiddels iets bereikt en op initiatieven van bovenaf die geen geld opleveren maar inspanningen vergen, zit men kennelijk niet te wachten.

Het overwinnen van die scepsis lijkt me aanzienlijk moeilijker dan het overtuigen van de noodzaak tot samenwerking. Men zal die noodzaak wel onderschrijven, maar het gaat erom dat die ook van de grond komt. *Aan samenwerken gaat kennismaken vooraf.* Met andere woorden: men zal elkaar eerst moeten leren kennen, accepteren en waarderen en dat is niet eenvoudig. De Stichting Drukwerk in de Marge wil daarin investeren en zet met het boek *De toekomst van ons grafisch verleden* een eerste stap. Zij heeft deze uitgave gefinancierd en zal de 1000 exemplaren breed gaan verspreiden. Zo zullen alle contribuanten van de stichting dit boek ontvangen, maar daarnaast wordt het ook aangeboden aan de negentig grafische musea en werkplaatsen. Met dit boek geeft de stichting daarmee als het ware haar visitekaartje af en maakt het mogelijk dat margedrukkers, vrijwilligers en andere betrokkenen bij de werkplaatsen en musea op een eenvoudige wijze contact kunnen leggen met elkaar. Het gaat echter niet alleen om kennismaken en samenwerking, maar ook om behoud van materialen, kennis en vaardigheden. We weten niet wat er ontsnapt is aan het Machinefonds en men weet van elkaar niet waar men *wél* over beschikt, maar weet men *zélf* wel wat men in huis heeft? Uit de eerder genoemde enquête bleek dat de materiële collectie slechts bij 2 musea beschreven is, bij 9 musea gedeeltelijk en bij 11 niet. Hoe kunnen we ons inzetten voor het behoud van grafisch erfgoed als we niet weten waar we over beschikken? Ik zou hierbij graag willen pleiten voor een landelijke inventarisatie. Binnen de stichting Drukwerk in de Marge hebben de afgelopen jaren dergelijke inventarisaties plaatsgevonden en die systematiek is beschikbaar. Samen met de informatie over de margedrukkers zou zo'n inventarisatie inzicht geven in wat de *Grafische Collectie Nederland* omvat, zowel kwantitatief, als kwalitatief. Zo kan bijvoorbeeld duidelijk worden wat bij even-

tuele beëindiging van activiteiten in ieder geval behouden moet worden. De resultaten vormen een inspirerende bron voor verdere activiteiten.

De enquête die onder 27 grafische musea gehouden is en die in *De toekomst van ons grafisch verleden* toegelicht wordt, is in samenwerking met de Grafische Cultuurstichting tot stand gekomen. Het is daarom dat ik met plezier zo meteen het eerste exemplaar mag aanbieden aan de voorzitter van die stichting, Arie Lenoir. Ik hoop dat de Grafische Cultuurstichting en de Stichting Drukwerk in de Marge het proces van kennismaking, acceptatie en samenwerking in het land in gang zullen zetten. Wat mij betreft is met dit boek de akker bereid en is de tijd rijp voor landelijke, regionale én lokale initiatieven.

Alvorens tot de uitreiking over te gaan, wil ik een kort dankwoord uitspreken. Allereerst ben ik de Stichting Drukwerk in de Marge er bijzonder erkentelijk voor dat zij mij gestimuleerd en in staat gesteld heeft dit boek te schrijven. Ik hoop dan ook van harte dat de beoogde doelen bereikt worden. Het is een bijzondere uitgave 'in de marge'. De toegepaste letter is ontworpen door een margedrukker, de vormgever is een margedrukker, net zoals de auteur. Kortom: dit visitekaartje van de stichting is bijzonder én fraai. Dit is vooral te danken aan de onvermoeibare inzet van Karel Treebus. Karel, je waarschuwde steeds dat de tijd te krap was, zag allerlei beren op de weg, maar zette je desondanks geweldig in. Rampen zijn ons tijdens de productie niet bespaard gebleven, maar we hebben het op tijd gerealiseerd. Met veel plezier denk ik terug aan de gezamenlijke, nachtenlange plak- en knipsessies. U moet weten dat Karel een echte, ouderwetse plakproef gemaakt heeft. Die proef op zich lijkt me al grafisch erfgoed. Misschien iets voor het archief van de KB? Vele anderen hebben ook op enigerlei wijze bijgedragen aan de totstandkoming, zoals de Dr. P.A. Tiele-Stichting, de Grafische Cultuurstichting met papier en Museum Enschedé met het ter beschikking stellen van bijzonder illustratiemateriaal. Ook hen wil ik hierbij van harte danken voor hun bijdrage. Arie, graag bied ik je hierbij het eerste exemplaar aan en hoop dat hiermee een belangrijke stap gezet wordt naar samenwerking tussen beide stichtingen. Ik hoop van harte dat daarin een inventarisatie van de *Grafische Collectie Nederland* de eerste gezamenlijk mijlpaal mag worden.

Gerard Post van der Molen

Van de Werkgroep Techniek & Informatie

Op de jaarvergadering van 21 november 2004 heeft Gerard Post van der Molen afscheid genomen van de Werkgroep Techniek. Hij houdt zich sindsdien alleen nog bezig met de coördinatie van de reparaties met Chris Schults en Tjitze Mast. Gerards beide opvolgers Peter Duijff en Rob over de Linden zetten delen van zijn werk voort, elk met een eigen invulling. Rob over de Linden richt zich op de beschrijving en archivering van het materiaal dat onder de margedrukkers aanwezig is. Peter Duijff kiest voor de andere insteek: welke materialen en services voor de margedrukker zijn in ons land en op het internet nog te vinden? De eerste bijdrage treft u hieronder aan.

Peter Duijff & Rob over de Linden

Op bezoek bij Hoek Baarn bv, 't Zandt

Vrijdag 17 december. Een lange rit langs prachtige boerderijen, kerkjes op terpen en verlaten boerenbedrijven op terpen brengt ons bij de firma Hoek Baarn bv in het Groningse 't Zandt. Daar worden wij, Peter Duijff en Gerard Post van der Molen, vriendelijk welkom geheten door Peter en Nicolette van der Hoek. Met dampende koffie en Groninger krentenstoet voor ons begint het verhaal met onze vraag: waar zijn wij terecht gekomen?

Grootvader P. van der Hoek in Baarn was voor de Tweede Wereldoorlog leverancier van allerlei soorten machines voor de drukkerij. Dat deed hij op een bijzonder actieve manier: het kwam niet zelden voor dat een drukker in zijn ogen met verouderde of ondeugdelijke machines werkte maar geen geld had voor vervanging. Geen probleem; de machine werd ongevraagd afgeleverd en de financiering kwam later wel. Het werd een echt familiebedrijf toen zijn zoon en schoonzoon het bedrijf kwamen versterken, maar dat was niet voor lang. De Lettergieterij Amsterdam nam in 1957 de kern van het bedrijf over en wat restte was de inkoop en ver-

Insluitmateriaal in alle maten en uitvoeringen

Hulpmaterialen voor de drukker

koop van (stans)degelautomaten van bekende merken als WAPU, Iberica en TMZ. Door schaalvergroting binnen Europa raakten zij het dealerschap van deze merken kwijt en was het even de vraag hoe nu verder: afslanken of sluiten? In 1984 namen zoon en dochter Van der Hoek het bedrijf over. In 1991 hebben zij de activiteiten van P.H. Tellier in Kortenhoef overgenomen en nu ruim tien jaar verder hebben zij het antwoord gevonden. Een antwoord dat past in deze tijdgeest namelijk een internet- en postorderbedrijf voor alles wat een drukker maar zoekt. Nou ja alles? Dat is overdreven maar met de onderstaande schets kan een ieder zich voorstellen dat er op dit moment in feite weinig niet te koop is.

Materialen

Om te beginnen levert Hoek Baarn vele lengtes insluitwit (holwit) en interlinies uitgevoerd in glad afgewerkt aluminium. Hun standaard is 64 augustijn en andere lengtes worden daaruit op maat gezaagd. Aan handmateriaal geen gebrek. De originele geelkoperen benzinekanen, de els, de handrollers van 5 tot 30 cm breed, de typografische meetlat, dubbelzijdig plakband voor clichés, een aluminium of stalen zethaak, nou ja veel van wat een boekdrukker begeert, is hier terug te vinden. Trouwens op het gebied van insluitkooien en sleutels valt hier niet snel het woord 'nee'.

Wat trekt nu speciale aandacht? Welnu, keurig verpakt in dozen is daar een heel rek vol met numeroteurs. Alle gangbare lettertypen en corpsen zijn uit voorraad leverbaar. En mocht er een defect optreden, dan trekt Peter van der Hoek zich in de werkplaats terug en repareert eigen-

Rekken vol met numeroteurs

handig deze precisie-instrumenten. Zelfs vastgekoekte exemplaren zijn na een langdurig dompelbad weer gangbaar geworden. En tot slot leveren zij alle materialen voor het prägen. Het volledige leveringsprogramma van Kurt Grossart bestaande uit folies, een en twee componentenhars, matrijzen voor blind, reliëf- of wanteprägen is bij hen uit voorraad leverbaar.

Leveringsvoorwaarden

Zoals gezegd is de bedrijfsvoering veranderd. Geen showroom, geen mensen op de weg. Hoek Baarn bv is een postorderbedrijf geworden. De huidige klanten kennen allang de weg via brochures, telefoon, fax en niet te vergeten e-mail. Voor de nieuwe klanten en zeker voor de leden van de Stichting Drukwerk in de Marge adviseren Peter en Nicolette om de weg van het internet te volgen. Dat wil zeggen: op de website www.hoekbaarn.nl vraag je een password en een toegangscode aan. Nadat deze zijn teruggemailed kan hiermee toegang tot de webshop worden verkregen. Een handige zoekstructuur maakt het een ieder mogelijk snel in de digitale voorraadkamer een artikel op te sporen. De prijzen staan er bij en met een klik op de foto-knop wordt direct zichtbaar waar het om gaat. Jammer genoeg zijn nog niet alle materialen gefotografeerd. Volgens Peter van der Hoek is dat een kwestie van tijd: 'Binnen een half jaar is alles te zien.' De leveringsvoorwaarden vermelden dat voor de orders onder de € 230 een bedrag van € 16 als administratiekosten in rekening worden gebracht (geen verzendkosten). En als u op dit bedrag wilt bezuinigen, dan is er maar één oplossing: met de auto naar 't Zandt, vanaf Utrecht toch nog altijd ruim 200 km, en bij openbaar vervoer moet u denken aan de trein naar Delfzijl en de bus naar Loppersum en dan nog even een stuk wandelen.

Peter Duijff

Overdracht taken

Op de jaarvergadering heeft Peter Duijff definitief de rol van coördinator van de Werkgroep Techniek overgenomen. Gezien zijn werktuigbouwkundige en organisatiekundige achtergrond is dat bij hem in vertrouwde handen. Ik wens hem daarmee veel succes toe.

Arnold van Kessel heeft vanaf 1997 de database beheerd die opgezet was op basis van de resultaten uit de drie inventarisaties. Rob Over de Linden heeft de zorg daarvoor op zich genomen. Ook hem wens ik daarmee veel succes toe.

Alleen de coördinatie van de reparaties met Chris Schults en Tjitze Mast zal ik (voorlopig) blijven waarborgen. Indien je dus een reparatie wilt aan een van jouw machines, dan kun je daarvoor contact met mij opnemen.

Gerard Post van der Molen

Wifac/Graphec

In Nieuwsbrief 104 (p. 16–23) werd Wifac/Graphec geïntroduceerd. Wifac had de leverancier Graphec overgenomen en daarmee met rondreizende ‘materialenbusjes’ een besteldienst met landelijke dekking opgezet. Voor margedrukkers was men bereid om zonder onder- en bestelkosten ook kleine bestellingen aan te nemen en te bezorgen. De ontwikkelingen in de grafische sector maakten het echter niet mogelijk om deze bestelorganisatie te handhaven. Graphec is opgeheven en Wifac levert als vanouds weer zelf verbruiksmiddelen, zoals inkten en toevoegingen, vca, onderlegkartons, rubberdoek e.d. Graphec heeft destijds ook weer een fabrikant (in Duitsland) gevonden die nog papieren spanvellen voor proefpersen en degels op maat wilde maken. Gelukkig wil Wifac daarmee doorgaan, zodat ook die vellen leverbaar blijven. Voor het bestellen daarvan zie de instructies in Nieuwsbrief 104. Bestellingen bij Wifac kun je richten aan: Wifac, Sylvia Oudijk, tel. 0297–289 652. Het adres is: Nijverheidsweg 7-9, 3641 RP Mijdrecht. E-mail: verkoop.materialen@wifac.nl.

Nieuwe uitgaven

De Bucheliuspers

Zojuist verschenen bij De Bucheliuspers, Oude Kamp 14, 3512 KH Utrecht, 030–2310162, buchell@dds.nl: Arjaan van Nimwegen, *Gelezen Geliefden*, 2004. Een hommage in 25 sonnetten aan de fascinerendste schrijvers: de schrijfsters. In zilver, roze en lichtblauw gedrukt. 30 exx., 32 pag, 23 × 14,5 cm, gebonden, € 20,- Zie ook de website: www.buchell.dds.nl.

Triona Pers

Verschenen: K. P. Kavafis, *Zeventig gedichten*. Ton van der Stap, schrijver en vertaler van artikelen en boeken op het gebied van literatuur, religie en cultuurgeschiedenis, bezorgt ons een aantal van Kavafis’ gedichten in het Nederlands. Daarnaast is in het boek een inleiding op Kavafis’ poëzie opgenomen. De bundel telt 104 pagina’s. Het omslag werd door Dick Ronner met de hand gedrukt van loden letters, het binnenwerk is geoffset. Hij verschijnt in een oplage van 250 exemplaren onder het imprint Uitgeverij t Hogelaand. De prijs is € 17,50 (excl. verzendkosten). Meer informatie: www.zolderman.nl/uitgaven/kavafis.html.

Drie van Triona’s uitgaven werden door de jury van Mooi Marginaal (www.mooi-marginaal.nl) verkozen tot de mooiste marginale 51 uitgaven uit 2002–2003. Daar ben ik zeer content mee. Twee van de drie zijn nog leverbaar. Beide zijn opgenomen in mijn Ark Reeks (www.zolderman.nl/uitgaven/arkreeks.html).
– Charles G. Caryll, *Memorandums. Klein ABC-boek (in English)*. Letterproef van een

brede biljetletter. 20 pagina's. € 13,50.

– *Noah's Ark*. Tekst uit het bijbelboek Genesis (in English). Specimenboekje van houten Egyptiëne/French Clarendon/French Antique. 16 pagina's. € 13,50.

De Flinter

Ik moet eerlijk bekennen dat ik het laatste jaar niet meer naar mijn loden letters en proefpers heb omgezien. Een deel van m'n vrije tijd breng ik nu door achter m'n iMac. Daarmee maak ik een paar keer per jaar – samen met de kinderen – een familiekrant. Op gevouwen A4-formaat. Het aantal pagina's is wisselend, maar toch minimaal 16 en maximaal 28.

Zo'n uitgave zou ik met mijn oude typografisch materiaal nooit kunnen maken. Ik maak het krantje op in QuarkXPress, de foto's worden gescand en bewerkt in Photoshop. Op een laserprinter worden de pagina's 'gedrukt'. Na het vouwen bind ik de vellen met de cahiersteek tot één geheel. Het binnenwerk is in zwartwit (soms een steunkleurtje, gedrukt op m'n boekdrukproefpersje), de omslag kleur ik wel eens in met de hand.

De kinderen zijn net zo enthousiast als ikzelf. Ze hebben uiteraard ook een pc en mailen me de foto's en teksten toe. En er zijn het hele jaar door genoeg bijzonderheden in de familie om er in het krantje melding van te maken. Vakanties, verjaardagen, schoolfeesten van de kleinkinderen, bezoeken aan een dierentuin of kinderboerderij, bijzondere feestdagen, het behalen van zwemdiploma's, altijd is er wel wat te schrijven. En met de komst van de digitale camera kun je ook nog actueel zijn.

Ik ben m'n hele werkzame leven eerst als handzetter en later als fotozetter werkzaam geweest. En ik denk nog altijd met veel plezier aan die tijd terug. Maar het werk écht missen? Nee. Altijd was er wel wat in de zetterij als je bezig was met een grote klus. De kasten raakten leeg, de cliché's waren te groot of te klein, er waren geen koperen lijnen meer, het holwit of de regletten raakten op. Dan is een Mac toch een wonder van techniek. Nooit meer gebrek ergens aan. Een andere letter? Een andere zetbreedte? Geen enkel probleem. En zo mooi als m'n laserprinter de letters drukt, daar kan geen boekdrukpers aan tippen.

Maar ik ben ook nog niet zover om de boekdrukspullen weg te doen. Zo'n computer kan altijd stuk gaan. En daar heb je bij een bok met letters en een eenvoudige proefpers minder of helemaal geen last van.

Nieuwe uitgaven van De Flinter

- *Fietsen in Fryslân*. 8 pagina's in omslag. Formaat 10,5 × 14 cm. Cahiersteek. Beschrijving van een fietstocht van Oranjewoud naar OIdeberkoop en terug.
- *Heerenveen vanaf het water*. 16 pagina's in omslag. Met stofomslag waarop een in Photoshop bewerkte foto die met de hand is ingekleurd. Formaat 10,5 × 14 cm. Cahiersteek. Verslag van een boottochtje door de voormalige veenkoloniale vaarten van de plaats Heerenveen. Met foto's.

Beide boekjes gemaakt op een iMac en geprint op een laserprinter.

De boekjes zijn niet te koop. Ik geef ze cadeau aan vrienden en bekenden. Als je bij iemand op bezoek gaat kun je natuurlijk bloemen of iets dergelijks meenemen. Maar een zelfgemaakt boekje is nog veel leuker!

Richard Hoekstra, Heerenveen

Sonntag Verlag/Pastei

Jan Sonntag (zie nieuwsbrief 110) is op 23 december afgestudeerd met een tentoonstelling van zijn eindejaarswerk bij Typogalerie (Ewald Spieker) in Amsterdam. Te zien was onder andere de voltooide uitgave *Dante*, waarvan deel 1 (Dante/Bosch) werd gepresenteerd op de Boekkunstbeurs te Leiden in 2002 en deel 2 (Dante/Bacon) in 2003. Met deel 3 (Dante/Beuys) in 2004 kwam het studieproject tot een apotheose. Het omvat drie maal negen prenten met uitgebreid colofon, in totaal 194 drukgangen in vele kleuren. Met een singersteek voor alle drie de delen bij elkaar gebracht in een vilten enveloppe. De oplage bedraagt 48 exemplaren. Prijs € 194,-. Formaat 20×21 cm. Te bestellen via Pastei, Alex Barbaix, Gerrit Rietveld Academie, tel. 020-5711622.

Agenda

Ontwerper & opdrachtgever

In februari 2005 opent in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam een tentoonstelling gewijd aan drie recent verworven ontwerpersarchieven. Het gaat om de collectie van Harry N. Sierman, die juist met pensioen is gegaan, en om de collecties van de veertigers Reynoud Homan en Irma Boom, die midden in hun ontwerppraktijk staan. Deze twee 'levende' collecties zullen dus geregeld aangevuld worden met drukwerk en archiefmateriaal. In de tentoonstelling worden de drie ontwerpers en hun werk getoond in relatie tot zeer uiteenlopende opdrachtgevers: een literaire uitgeverij (Querido), een architect (Wim Quist) en een ondernemer (Paul Fentener van Vlissingen).

Harry N. Sierman (*1927), Reynoud Homan (*1956) en Irma Boom (*1960) zijn gespecialiseerd in het maken van boeken en samen goed voor tientallen Best Verzorgde Boeken, Schönste Bücher aus aller Welt en andere bekroningen. Grafische producten maken natuurlijk onderdeel uit van deze collecties maar ook archiefmateriaal als ontwerpen, schetsen en administratie. Deze aanwinsten zijn belangrijk voor de Universiteitsbibliotheek, die beschikt over een van de grootste internationale verzamelingen op het gebied van grafische vormgeving en druktechniek.

Sierman heeft vele decennia voor Querido gewerkt; hij maakte talloze omslagen voor deze Amsterdamse literaire uitgeverij. Als het om 'moeilijke' boeken ging, werd hij vaak ook voor het binnenwerk gevraagd. Het meest complexe en misschien mooiste boek dat hij voor Querido maakte was Battus' bestseller Opperlandse taal- en letterkunde (1981). Reynoud Homan leerde de architect Wim Quist

kennen via de ‘Monografieën van Nederlandse architecten’, een reeks geïnitieerd door uitgeverij 010. Nu werken beiden onder meer samen voor Museum Beelden aan Zee in Scheveningen, waar Homan de typografie voor een glazen wand verzorgde. Irma Boom maakt al vanaf het begin van haar carrière boeken in samenwerking met Paul Fentener van Vlissingen. Het bekendste werk dat zij in opdracht van hem ontwierp, is zeker het monumentale bedrijfsboek SHV, dat overigens nauwelijks in openbare collecties is te vinden.

Met deze tentoonstelling wil de Universiteitsbibliotheek ook wijzen op de mogelijkheden die deze archieven bieden voor onderzoek. Door juist nu in samenwerking met jongere ontwerpers te werken aan het opzetten van een archief wordt ervoor gezorgd dat dit onderzoeksmateriaal voor de toekomst behouden blijft. De boeken uit deze collecties worden afzonderlijk beschreven; het archiefmateriaal zal ontsloten worden via online inventarissen.

Bij deze tentoonstelling verschijnt een kleine brochure.

Tentoonstellingszaal Universiteitsbibliotheek UvA, Singel 425, Amsterdam, 11 februari 2005 tot 29 april 2005, elke werkdag van 13.00–17.00, toegang gratis. De Bijzondere Collecties zijn deels online vindbaar: http://www.uba.uva.nl/bijzondere_collecties/overzicht.cfm.

Vraag en aanbod

Letter aangeboden

Slechts 37 margedrukkers beschikken over unieke lettertypen (G. PvdM, *De toekomst van ons grafisch verleden*, blz.127). Treed toe tot deze exclusieve groep met 4 kasten halfvette Moderne Römisch Kursiv, van Giesserei Ludwig Wagner, c.1927. Beschikbaar zijn de corpsen 8, 9 op 10, 12 en 16: in één koop € 100. Hans van Eijk, 043-4571916 of quercus@freeler.nl.

Letter op Franse hoogte

De Ammoniet reorganiseert zijn letterbestand en doet alle Franse hoogte in de aanbidding. Het betreft: *Nobel* in varianten (Romein, Smalle Nobel, Smalle Vette Nobel) en *Bodoni*. Bij voorkeur ruilen voor Promotor, Orator en Pascal (Hollandse Hoogte), anders verkoop voor € 1,00 per kg (vrijwel nieuw materiaal).

Gerard Post van der Molen, G. Doustraat 4, 2311 XP Leiden, 071-5130081.

Polymeerapparaat

Al langere tijd heb ik van Lodewijk de Groot een fraai polymeerapparaat ‘Aquaquick’ in mijn werkplaats staan. Formaten: 70 × 60 × 110 cm (diep, breed, hoog). Het is een vroeg model en beschikt niet over een spoelinstallatie. Je moet met de hand spoelen, maar dat geeft juist experimenteermogelijkheden. Het werkt goed,

maar in de praktijk kom ik er niet toe. Gratis af te halen bij mij.

Gerard Post van der Molen, G. Doustraat 4, 2311 XP Leiden, 071-5130081.

Pers gevraagd

gevraagd: Freinet-persje of tafelproefpersje.

Aafke Bosma, tel. 010-4186358

Clichés

Van Museumdrukkerij Die Haghe uit Voorburg heb ik een grote hoeveelheid clichés gekregen, waaronder hele grote zinkclichés. Allemaal materiaal uit de jaren vijftig. Het is te veel voor één margedrukker. Gratis bij mij uitzoeken/ophalen.

Gerard Post van der Molen, G. Doustraat 4, 2311 XP Leiden, 071-5130081.

Bokken gezocht

Roel van Dijk zoekt met spoed drie driekwart bokken (071-5316696)

COLOFON

Deze nieuwsbrief is een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge.

Voorzitter: Jan Keijser, Leidse Slootweg 4, 2481 KH Woubrugge, gkjeijser@cs.com

Secretaris: Jan Molendijk, Bronforel 2, 2318 MD Leiden, DidM@jmolendijk.com

Penningmeester: Frans den Breejen, Korte Vleerstraat 8, 2513 VM Den Haag, frans@denbreejen.nl

Nieuwe leden/adreswijzigingen graag doorgeven aan de penningmeester.

Nieuwsbrieven verschijnen 4 maal per jaar, halverwege de maanden maart, juni, september en december. Kopij voor de nieuwsbrief dient uiterlijk de eerste van de betreffende maand binnen te zijn.

Bijdragen liefst per email naar nieuwsbrief@boekproductie.nl, of per post naar Nieuwsbrief Stichting Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam (op flop of op papier getypt, zo niet in elk geval duidelijk geschreven).

Redactie: Alex Barbaix, Lothar Miklei †, Sander Pinkse